УДК 929

Гали Рәхим

ИСКЕ ШАГЫЙРЬЛӘР

Представленная критическая статья известного татарского писателя и ученого-литературоведа Гали Рахима (1892–1943) была напечатана в третьем томе «Истории татарской литературы», изданном в 1922 году. Этот монографический труд в трех томах был написан в соавторстве с Газизом Губайдуллиным и охватывает историю татарской литературы с древних времен до начала XIX века. В свое время этот колоссальный труд был опровергнут критиками марксизма. Предлагаемая статья посвящена освещению становления татарской поэзии и первых поэтов. Автор коротко останавливается на основных литературных течениях и направлениях средневековой поэзии, размышляет о влияние Востока на татарскую поэзию, пользуется трудами таких ученых как Ш. Марджани и Р. Фахретдина.

Ключевые слова: Гали Рахим, татарская литература, поэзия, творчество, литературоведение.

XVIII–XIX гасыр эчләрендә яшәп, Шәрык мәдәнияте тәэсирендә булган нәзым төзүчеләрне без шушы исем астында җыябыз. Икенче тәгъбир белән әйткәндә аларны «мәрсияче шагыйрьләр» дип тә атарга мөмкин булыр иде; ләкин бу тәгъбир, әлбәттә, ихатале вә тулы булмаячак. Бу шагыйрьләр чын мәгънәсе белән иске заман кешеләре. Әдәбиятыбызда яңалык дәвере башлану белән алар беттеләр, тәмамән тарих күләгесенә керделәр. Алар, бездә бөтен куәте белән иске шәрык даирәи фикериясе, борынгы чыгтай вә госманлы әдәбиятлары хөкем сөргән дәвердә килгән кешеләр; миллият, халыкчылык, тәрәккый, уяну, Яурупа артыннан бару шикелле идеяләр белән аларның, катрә (*тамчы*) кадәр булсын, мөнәсәбәте юк. Алар бөтенләй шәрык тәэсирендә, динчелек вә тәсаувыф (*суфилык)* тәэсире астында җитешкән адәмнәр. Алар тудырган әдәбиятның хакыйкый төсен аңлар өчен бу шагыйрьләрнең нинди сыйныфтан чыгуларына күз салу җитә. Бу сыйныф, заманасының бердәнбер кулына каләм тотарга кадир булган *(көче җиткән*) һәм «гыйлем»не үзләренә монополия итеп алган сыйныфы, ягъни муллалардыр.

Гәрчә үткән гасырлар безгә, гадәт булып киткән караш буенча, бары тик караңгылык вә торгынлык дәвере булып кына күренсә дә, бу заманнарда бездә туңган динчелек вә схоластика чуалчыгыннан башка нәрсә булмаган төсле тоелса да, иҗат, фитърәт (*яратылыштан булган үзенчәлек*) вә алга омтылу чаткылары ул вакытта да бөтенләй юк булмаган. Дин бабында Курсави вә Мәрҗани күк, хакыйкатькә ирешү юлында фикерләре эшләгән затлар булганы шикелле, алар арасында, «Мөндеш» авылының

«Мөнәҗҗим» (*астроном)* дип йөртелгән Фәйзулла мулла шикелле, чын дөньяви фәннәр бабында гакыллары йөргән, риязият (*математика*) вә һәйәт (*хәрәкәт күренеше буларак күк йөзендә әйләнә торган җир һәм барлык галәм һәм шул турыда фән)* белән шөгыльләнгән кешеләр[1], «Кышкар» Сәгыйд хәзрәт шикелле, соңгы рәвештә алтын ясау фикере белән шашкан «алхимик»лар[2], «Шекә»нең[3] мәшһүр Яхья мулла шикелле, эспиритизм (рух чакыру, җаннарны мөсәххәр итү (*сихерләү)* белән исем чыгарган шәхесләр[4] дә килеп чыккалаган.

Шулай ук әдәбият вә шигырь бабы да безнең аңлы муллаларыбыга ят нәрсә булмаган. Алар арасында Гареб һәм Иран әдәбияты белән сөеп шөгыльләнүчеләр булгалаган. Ачык фикерле шәкертләр, мәдрәсәдә укыган чакларында, гади программадагы фәннәр, сарыф-нәхү, фикһы, кәлям, мантыйк, тәфсир, хәдис белән генә канәгатьләнмичә, Шәрыкның мәхү (*югалган*) әдәбиятка хасланган гыйлемнәрен, гаруз, кафия, бәлягать (*төзеклек*), бәдигъ (*гүзәл*), бәян шикелле фәннәрне дә моталәга кылганнар (*өйрәнгәннәр*). «Мәкамате Хәрири»ләрне[5], Сәгъди вә Хафизларны укучылар булгалаган, гыйлем тәхсил итәр (*алу*) өчен Борынгы Шәрык мәдәниятенең ояларыннан булган Төркестанга, Бохарага бару һәм хаҗ сәфәрләре аларга борынгы ислам мәдәнияте әсәрләре белән танышырга ярдәм иткән. Газали шикелле, атаклы, ләкин шәрыкта онытылгын, ислам галимнәренең әсәрләре бәгъзән, тәсадефи (*очраклы*) рәвешендә булса да, аларның кулларына төшеп, иң сизгер вә үткен гакыллыларының фикерләренә яшен күк тәэсир иткән (Курсави, Мәрҗани). Шулай ук Шәрык шагыйрьләре белән дә алар Урта Азиядә вә Истанбулда танышканнар[6]. Төркестанда торып укыгында алар фарсы телен өйрәнергә мәҗбүр булып, фарсыча белү аркасында аларга Иран әдәбиятының бакчасына юл ачылган, шунда ук алар чыгтай әдәбиятының классик әсәрләре белән дә таныша алганнар. Хаҗиләр аркылы безнең Русиягә госманлы шагыйрьләренең дә әсәрләре килеп эләккәләгән. Безнең муллалар, бигрәк тә Фөзүлине яратып укыганнар. Бик күп муллаларның ата-бабадан калган көтебханәләрендә, байтак икенче дәрәҗәдәге борынгы төрек шагыйрьләренең диваннары белән бергә, Фөзүлинең дә диванын очратырга мөмкин.

Шул шәкертләрнең бәгъзеләре күңелләренә кергән әдәбият мәхәббәтен безнең Идел буена, Ерак Шимальдәге «Болгар иленә»дә алып кайтканнар. Бохарадан кайтып та, караңгы татар авылларында надан мужикка биш вакыт намаз укытып, кечкенә генә мәдрәсәдә шәкерт җыеп дәрес әйтеп гомер уздырырга мәхкүм булган (*хөкем ителгән*) бу «хәзрәт»ләр озын, эч пошыргыч кышкы төннәрне Сәгъдинең «Гөлстан» вә «Бөстан»ын[7], Фөзүлинең, Хафизның диванын, ихтимал Нәваиның «Көллият»ен[8] укып кыскарткан-нардыр, мәдәни дөньядан аерылуның кайгысын, «абыстай»

белән уртаклаша алмаганга, шулар белән бүлешкәннәр; шәрыкның шигырь диңгезләренә чумып, надан «остабикә»нең гаилә хәятендә бирә алмаганы рухани вә гыйшкы ләззәтләрене шуннан табарга тырышканнардыр.

Менә шул бөек мисаллар, даһи «сәләф»ләрнең (*борынгыларның)* әсәрләре безнең әдәбият сөюче хәзрәтне иҗат юлына сәвекъ итәләр (*этәрәләр)*, аны кулына каләм алырга кыстыйлар, рухын канатландырып шигырьләр илһам итәләр ... Менә ул, борынгы заманның шагыйре, күз алдына җанлы картина булып килә: Кич. Тышта буран, яки шатырдаган Русия салкыны. Бакчага каратып салынган мулла йортының тәрәзәләрен кар каплаган. Хәзрәтнең өендә җылы, хәтта эссе, өй эчендә тынлык хөкем сөрә. Йомшак түшәккә батып, чыбылдык эчендә рәхәтрәхәт йоклаган «абыстай»ның мышнавы да тынычлыкны бозмый, бәлки арттыра гына. Хәзрәтнең «фәрзәнд»ләре (*балалары*): мәхзүмнәр, мәхзүмәләр дә (*мулла малайлары-кызлары да*) йоклыйлар. Әнә, тәбәнәк аяклы өстәл янында, май шәменең зәгыйфь яктысында, аягын бөкләп хәзрәт утырган. Башында сарт кәләпүше. Ул үзен, шул эчендә яши торган галәменнән бөтенләй еракта, бер мәдәни кеше, Бохара мәдрәсәләренең берсендә дәрес әйтүче, буш вакытында шигырь белән шөгыльләнергә яратучы сарт дамелләсы, һич булмаганда шул мәдрәсәдә хөҗрә (*бүлмә)* биләүче «пишкадәм» (*укуда башкалардан алда булган шәкерт*) итеп хыял итә. Хәзрәтнең кулында күркә канатыннан ясалган, бик шәпләп юнылган каурый каләм. Ул шомартылган, калын, саргылт кәгазь өстенә, мулларга махсус, тәгъликътан (*гарәп хәрефе белән языла торган язу төрләреннән берсе)* үзгәргән, рәсми хат белән шытыр-шытыр нәрсәдер яза. Фикере, хыялы белән ул әллә кайларда. Шәех Сәгъдиләр, чәйханәле, шау-шулы базарлы, балчык өйле эссе шәһәрләр, мәһабәт таш мәчетләр галәмендә.

Ул үзен шәех Сәгъди дәрәҗәсендә үк булмаса да, теге сарт дамелләсы төсле «шагыйрь» итеп фараз кыла ... Тәгаен ул үзенең күптән түгел генә вафат булган остазына яисә «шәехенә» багышлап мәрсия яза торгандыр...

Омтылу бер нәрсә – истигъдад (*сәләтлелек*) икенче нәрсә. «Үзләрен «шагыйрь» итеп фараз иткән муллалардан, әлбәттә, күбесе, әсәрләрен укып мәфтүн (*үзенә-үзе сокланган)* булган шагыйрьләренә якын килү түгел, хәтта аларга азмы-күпме тәкълид тә итә *(иярә дә, охшата да)* алмаганнар; күбрәк, ни өчен кирәк алай, нәзым оештырудан мәрсия, мәдхия, мөнәҗәт, касыйдә язудан үтмәгәннәр.

Гомерендә бер мәртәбә һич шагыйрь булмаган кеше дә, азапланып, көчәнеп булса да, шигырь тәртип итә ала. Әгәр дә без Мәрҗанинең «Мөстафад әл-әхбар»ын, Риза хәзрәтнең «Асар»ын актарып карасак, анда берничә дистәләп шагыйрьләр табабыз; бөтенләй диярлек, муллалар. Алар арасында киң Русиянең һәртөрле почмакларында, һәм авылларда, һәм шәһәрләрендә яшәгән кешеләр бар. Күбрәге

XIX гасыр адәмнәре, ләкин XVIII гасырда торганнары да юк түгел. Күбесенчә, алардан берике шигырь сакланып калган: китап артына язылган берәр бәет яки мәнзумә *(дастан),* аерым кәгазь парчаларында берәр мөнәҗәт, яисә берәүгә багышланып, икенче кешеләр кулында сакланган мәрсия яки мәдхия. Бу төрле шагыйрьләрдән тарихта исемнәре вә әсәрләре сакланганнарының саннары 30–40 лап булса, онытылганнары, әсәрләре тәләф *(әрәм-шәрәм)* булып, югалып, янып киткәннәре, яки караңгы бер авылда, һичбер нәрсә белән кызыксынмый торган, надан мулланың ата-бабасыннан калган, гомердә бер мәртәбә ачылмыйча, шүрлектә тузан җыеп ята торган иске китаплары арасында яшеренеп ятканнары, ихтимал ки, йөзләп саналырга тиештер.

Бу кешеләр, әлбәттә, фи нәфсиһи *(үзләре)* шагыйрь булмаганнар. Иң элек алар мәхәлләләрендә имам, аннан соң мәдрәсәләрендә мөдәррисе яки мөрид тәрбияләүче ишан, аннан соң гына алар шагыйрь. Шигырь язу аларның тормышында әһәмиятле бер эш түгел; ул болай гына буш вакытны тутырыр өчен, «зиһен шаяртыр» өчен генә эшләнә. Ләкин шулай булса да, нәзым тәртип итү мәсьәләсендә виртоузлык дәрәҗәсенә килеп җиткән муллалар да булгалаган. Мәсәлән, алар бер-берсенә язган гади хатларында нәзым белән язалар икән. (Габделкаһир мулла, Чүпрәле Вәли мулла).

Шигырь язарга һәвәс иткән муллаларның гади татар муллалары массасыннан аерылып тора торган кешеләр, үз сыйныфларының каймагы булулары бәдиһи (*ачык)*. Бер заманда бер халыкта гыйлем-укымыш кайсы сыйныф кулында булса, мәдәният тезгенен кай сыйныф үз кулында тотып алып барса, гадәттә ул халыкның әдипләре дә шул сыйныф эченнән чыгалар. Мисал: ике йөз елга якын урыс әдәбиятын, урысларның бердәнбер чын зыялы, сыйныфы булып килгән дворяннар үз кулларында тоттылар. Безнең татарның зыялы сыйныфы исә, элеккеге гасырларда бары тик муллалар-руханилар иде. Шуңар күрә, әдәбият та алар кулында булды. Без монда бары нәфис әдәбиятны гына алмыйбыз. Гомумән, һәрбер кулына каләм тотып язучы шул сыйныфтан буладыр иде. «Мөстафад әл-әхбар» вә «Асар»да борынгы муллаларыбызның тәрҗемәи хәлләрен укысак, аларның һәрвакыт язучылык белән мәшгуль булуларын күрәбез. Алар, мәдрәсәдә торганда үзләренә укыр өчен, мулла булгач моталәга итәр *(укыр, өйрәнер)* һәм көтебханәләрендә булындырыр өчен, үз куллары белән дистәләрчә китаплар күчергәннәр. Ләкин бу эш һәрбер гади мулла өчен дә мөмкин эш булган. Моның нәтиҗәсе, әлбәттә, хәзерге заманда матбагалар ида итә *(үти)* торган хезмәт, ягъни китап күбәйтүдән башка нәрсә булмаган. Ләкин безнең муллаларның галимрәкләре болай матбага ролен уйнау белән генә канәгатьләнмәгәннәр; үзләре китап «тасниф» итәргә *(язарга)* җөрьәт иткәннәр. Мосаннифлекнең (*китап төзү,*

язуның) муллалар карашында нинди зур һәм мөкаддәс эш булып танылганлыгын искә алсак, «мосанниф» дигән сүз артына һәрвакыт «рәхмәтулла гая» кушылып йөртелүен хәтергә төшерсәк, ни өчен монда «җөрьәт» дигән тәгъбирне куллануыбыз аңлашылса кирәк. Бу җөрьәт күбесенчә иске китапларга шәрех язудан ары китә алмаган. Андый шәрех язучы муллаларны без бик күп очратабыз. Ләкин Курсави, Мәрҗани шикелле үзләреннән чыгарып яңа китаплар язган галимнәрнең саны, әлбәттә, бармак белән санарлык кына. Кирәк «мосанниф»лар, кирәк «шәрех»ләр булсын, дини мәүзугъларда *(сюжетларда)* әсәрләр язучы муллалар үзләренең китапларын, җитди әсәрләр өчен бердәнбер әдәби тел итеп хисапланган. Гарәп телендә язганнар. «Голяма» өчен булган бу әсәрләрне «төрки» теле шикелле «әкъбәхел-лисан» *(начар, ямьсез тел)* булган, «тупас» телдә язу гадәте булган. Хәтта, гарәп теленә багыну шул дәрәҗәгә барып җиткән – «Сөбател-гаҗизин» шикелле төрки китапларга да гарәпчә шәрех баглаучы муллалар булгалаган. «Әфсахел-лисан» (*матур, төзек тел)* дип игътикад ителгән *(ышанган, инанган)* тел, Коръән иңгән һәм оҗмаг әһле сөйләшәчәк тел, гарәп теле, шул кадәр рәвәждә *(таралган)* булгач, аны мөкәммәл *(камил)* рәвештә белү һәрбер үзен галим дип санаган татар мулласы өчен лязим булган; һәм аны мөкәммәл белгәннәр дә шагыйрь муллалар арасында гарәпчә шигырь язучыларны байтак кына очратырга мөмкин. Фарсычаны алар күбесенчә яхшы белгәннәр. Фарсы телендә дә шигырь сөйләгән һәм китаплар язган муллалар юк түгел. Бу ике «шәриф» *(хөрмәтле)* телдә язарлык, хосусан, шигырь тәртип итәрлек куәткә малик булу, шөбһәсез, алар каршында кәмаләтнең *(җитешкәнлекнең)* соң дәрәҗәсе итеп хисапланган. Ихтимал, алар «төркичә» язуны гаҗизлектән, гарәп-фарсыны кирәгенчә белмәгәнлектән генә җаиз (*яраклы*) күргәннәрдер.

«Мәрсияче» шагыйрьләрнең теле хакында сөйләгәндә «төркичә» дигән тәгъбирдән башканы кулланыр хәл юк; чөнки аларның телен татарча дип әйтеп булмый. Бу бик күп гарәби вә фарсы сүзләр, хәтта гыйбарәләр белән чуарланган, чыгтайча, госманлыча, татарчадан үстерелгән бер әдәби шивә, анда кайда чыгтайча тәэсире башланып, кайда госманлыча яки татарчаныкы эшләнгәнен һич аңларга мөмкин түгел. Аларның әдәби теленә үзләренең ана телләренең тәэсире булганлыгы шикелле, шул заманда бик модада булган, хәтта халык арасында да укылган чыгтай вә госманлы китаплары да тәэсир итми калмаганнар. Шулай итеп, безнең борынгы әдәби телебез мәйданга килгән. Ләкин, бу тел дә бөтенләй бер төрле түгел; шул ук «мәрсияче»ләр дә җиңел мәүзугъларга шигырь язганда (мәсәлән, һәҗүви бәетләрдә) сөйләшү теле белән бер диярлек татарча тел кулланганнар. Авырлык вә җиңеллектә төрле шагыйрьләрнең өслүбләрендә байтак аермалар табыла. Һәрхәлдә аларның телен аз-маз укыган Идел

буе татары аңлый алганы шикелле, Урта Азия вә госманлы төрекләренә дә ул аңлашылырлык булган. Чынлап та, бу «Тәрҗеман бабай»ның[9] гомуми тел идеалына бик якын килә торган бер тел инде!

Мөндәриҗә *(эчтәлек)* ягына килсәк, без үзебезнең шагыйрь – муллаларыбызда зур истигъдад, даһилык дәрәҗәсенә ашкан шигъри ялкын тапмыйбыз. Гомуми фикер торгынлыгы, халкыбызның мәдәни түбәнлеге, икътисади изелүе әдәбиятта бөек истигъдадларның, тирән фикерләрнең, даһилык мөһере сугылган әсәрләрнең мәйданга килүенә манигъ *(сәбәп)* булган. Үзләренең остазларына, ишаннарына, заманасындагы мәшһүр бер галимгә, аларның фикерләрене тулкынлаткан әсәрләренә багышлап язылган мәдхияләр, вафатлары мөнәсәбәте белән язылып, аларның кәмаләтләрен зикер иткән мәрсияләр, пәйгамбәрне мактаулар, Ходага мөнәҗәтләр, тәсаувыфи касыйдә вә мәнзумәләр *(тезмәләр)* – менә, безнең иске заман шагыйрьләренең каләмнәрен тибрәткән мәүзугълар күбесенчә шулар. Гомумән, шәрык әдәбиятларына тәкълид иткәнлекләреннән *(ияргәннәреннән)*, аларның шигырьләрендә тәсаувыф вә тәрикать фикерләре, дөньядан бизү идеяләре хөкем сөрәләр. Бу шагыйрьләр арасында без байтак кына тәсаувыф вә тәрикатъ әһелләрен, ишаннарыны, очратабыз (мәсәлән, Вәлид ишан, Һибәтулла ишан, Яхья ишан, Мәхмүд ишан шикелле).

Шагыйрь-муллаларның күбесе соңында безгә берәр-икешәр генә шигырь сакланып калса да, араларында шигырь белән җитди рәвештә шөгыльләнгәннәре, нәзым белән язылган бөтен-бөтен рисаләләр калдырганнары да бар. Мәсәлән, Багдад шәһәрендә дөньяга килеп, соңыннан Русиягә Сәгыйд бистәсендә имам булып торган, «Хаҗи Багдади» дип мәшһүр булган шагыйрьнең Мөхәммәд пәйгамбәрнең дөньяга килүе (мәүлид) хакында нәзым белән язылган бер китабы бар; бу китапның ахырында ул «Шәрикдәштәи хаҗи» сәрләүхәсе *(иseme)* астында шигырь белән үзенең тәрҗемәи хәлен яза (Асар, алтынчы җөзьә); Һибәтулла ишанның бик күп газәл, касыйдә вә мәрсияләреннән башка «Мәҗмәгыл-әдәб» һәм «Төхфәтел-әүляд» исемнәрендә басылып таралган мәнзум рисаләләре бар; Әбелмәних хаҗинең нәзым белән язылган әсәре шулай ук басылган катаплардан; Габдерәхим Утыз Имәнинең язган әсәрләрнең саны уннан артык, күбесе нәзым белән язылган; XIX гасырның соңгы яртысындагы язучылардан «Чокыр» авылының мулласы Гали Чокрыйның да шигырь вә нәсер белән язылган байтак әсәрләре бар. Иске шагыйрьләр арасында, мөстәсна *(аерым)* булып кына, Шәмсетдин суфи шикелле чын шигъри хиссияткә малик булган, «шагыйрь» исемен камил лиякать бән *(лаек булуны)* күтәрерлек затлар да очрый.

Әлхасыйль, татар халкының үткән гасырлардагы мәдәният тарихына күз йөрткәндә, ул заманда да үзенә бер төрле әдәби хәрәкәт, әдәби хәят булганлыгы күзгә чалына. Муллаларның

алгы сафта тора торган, аңлы, күзе ачык булганнары әдәбият вә шигырьгә махсус фәннәрне өйрәнгәннәр, гарәп, иран вә төрек шагыйрьләренең әсәрләрен ләззәтләнеп укыганнар; үзләре дә шигырь белән шөгыльләнеп, һәртөрле мәнзум китаплар вә шигырьләр тәртип иткәннәр; берберсенә көйле хатлар язганнар; шигырь аркыллы бер-берсен илзам итү *(бәхәстә җиңеп чыгу)* өчен, бер-берсенә каршы бәетләр язышканнар (Чүпрәле Вәли мулла, Гали Чокрый, Кәрим Хафиз). Һәҗү (сатира) һәм мәзах (юмор)га да өлеш чыгаручылар булган (шулар ук һәм «фәлсәфә Шакир»).

Шагыйрьлек бер муллаларга гына хас булмаган. Мәсәлән, Казандагы XIX гасыр шагыйрьләреннән «Кәрим Хафиз» мулла түгел, бәлки «Коръән хафиз» гына. Ул хәтта хафизлыгын да бер якка ташлап, һәртөрле юлда көчен сынап баккан (мәсәлән, балта остасы – столярлык кылган); бу кешене бик үткен телле, һәҗүче шагыйрь булган дип сөйлиләр; ләкин, хәзергә кадәр аның шигырьләрен кулга төшерә алганбыз юк. Казанның мәшһүр Апанаевлар нәселеннән килгән «фәлсәфә Шакир» ләкабе *(кушаматы)* белән мәшһүр булган зат, шулай ук үткен вә ачы теллелеге, кешегә туры әйтүе, тормышка фәлсәфи карашы белән атказанган; һәр туры килгән урында экспромт рәвешендә шигырь әйтә ала икән. «Фәлсәфә Шакир»ның заманасындагы төрле кешеләрдән көлеп язган бәетләре хәзердә дә бәгъзе бер төп казанлылар кулында табыла. «Чутай Мостафа» – бәгъзе бер «сәер» эшләре белән легендарный зат булып киткән бер адәм; Казанда XIX гасыр ахырында үзенең хәттатлыгы *(каллиграфлыгы)* белән мәшһүр булып, тәгъликъ язуында аның тиңдәше булмаган; дәрвишләр шикелле ялгыз яшәп, балаларга хөсне хат *(матур язуны)* өйрәтү белән шөгыльләнеп гомер кичергән; тәсаувыф шигърияткә тирәнтен аңлаучы Иран әдәбиятының мохлисе, фарсы теленең мөтәхәссисе *(сизүчесе)* булган; Хафиз, Сәгъди, Фирдәүси аның һәрвакыт укый торган шагыйрьләре икән («Мөстафад»нең беренче җөзьәнең ахырында бу кешенең Шиһаб хәзрәт вафатына багышланган бер мәрсиясе бар). Татарстанның төрле урыннарында мондый кешеләрнең охшашлары, әлбәттә, тагын булгандыр.

Язуда яки күңелдә сакланып калган хатирәләргә караганда, бу шагыйрьләрнең күбесенең үзләренә бертөрле «сәер табигатьле» (оригинал) адәмнәр булганлыгын күрәбез. Алар арасында, дөньяга, байлыкка һич исләре китмәүче, әфкяре гаммә *(күпчелек)* белән хисаплашырга теләмәүче, дәрвиш табигатьлеләре булганы шикелле, байларга тәлинкә тотып, дөньяви әүкатларын (*вакытларын)* шуңар бина кылучылары да булган. Соңгылары, мәшһүр байларның заказлары буенча, аларның үлгән аталарына вә кардәшләренә багышлап бик мөбаләгале (*күпертелгән, арттырылган)*, бөтен кагыйдәләргә туры китереп төзелгән, мәрсияләр тәртип иткәннәр. Аларның эшләгән «хәйрат» *(изге)* эшләрен, мәсәлән, салдырган мәчет-мәдрәсәләрен мактап

мәдхияләр язганнар. Шуның барәбәренә, әлбәттә, «гайре рәсми гонорар» йөзеннән, «ингам-ихсан» *(сыйлау-ярдәмнәре)* белән файдаланганнар. Заманасындагы буржуазиянең мәдәният ягыннан алдагы сафта торучылары, «әһле гыйлем»не сөюче, зирәклек вә үткен сүзне тәкъдир итүчеләре алар өчен «меценат» ролен уйнаганнар. Алар бер яктан, үзләрен мактау вә күтәрү бәрабәренә, шагыйрьләрне матди яктан күтәрсәләр, икенче яктан аларның әсәрләрен бастырганнар, яки бастыру юлында ярдәм итешкәннәр. Шулай ук китап бастыручы һәртөрле «Казан мещан»нары да алар өчен шул ук рольны уйнаганнардыр.

Шулай итеп, без электә (хосусан XIX гасырда) Идел буе татарлары арасында, даирәне таррак алып әйткәндә аларның югары сыйныфларның каймагы эчендә, заманасының иҗтимагый вә мәдәни әхваленә мөтәнасиб *(тигез)* рәвештә кечерәк кенә, чын шәрыкча, ләкин үзенә бер төрле җанлылыктан хали *(буш)* булмаган бер әдәби хәрәкәт булганлыгын мөшаһәдә итәбез (*күрәбез)*. Яурупа тәэсире керә башлау белән, яңа фикерләр белән ашланган яшь буынның җитешүе белән бу әдәби хәрәкәт туктамады. Бәлки башка, яңа формаларга гына куелып дәвам итте. Насыйри, Халиди шикелле бер аягы белән Шәрыкта, бер аягы белән Гаребтә тора торган кешеләр бу юлда күпер булдылар.

Искәрмәләр

1. «Мөстафад әл-әхбар», җөзьэ 2, 258 бит *(Г. Рәхим искәрмәсе).*
2. Шунда ук, 249 бит. *(Г. Рәхим искәрмәсе).*
3. Шекә – Арча районындагы авыл.
4. Шунда ук, 243 бит. *(Г. Рәхим искәрмәсе).*
5. «Мәкамәте Хәрири» борынгы гарәп язучысы һәм шагыйре Әбү Мөхәммәт әл-Касыйм бине Гали әл-Басрый әл-Хәрҗиринең (1054–1122) канун һәм әхлакка караган «Мәкамәт» җыентыгы.
6. Күп иске көтебханәләрдә «Гөлстан»ның ташбасма белән Истанбулда басылган нөсхәләре табыла *(Г. Рәхим искәрмәсе).*
7. Мәрҗани («Мөстафад» 2, 218 нче биттә). Элек заманнарда татар мәдрәсәләрендә шәех Сәгъдинең «Бөстан»ы дәрес итеп укылганын сөйли *(Г. Рәхим искәрмәсе).*
8. Мәсәлән, XIX гасыр шагыйрьләреннән Чүпрәле Вәли мулладан калган язуларда аның Нәваи һәм Хөсәен Байкыра белән таныш булганлыгы күренә. Вәлиулла Алкаев Сембер губернасында «Яңа Чүпрәле» авылының имамы булып, мәрсияче, һәҗүче һәм экспереметчы (ягъни күз алдында булып торган бер вакыйга мөнәсәбәте белән, шундый ук, тәвәкъкыфсыз (*туктаусыз*) шигырь әйтергә көче җитә торган шагыйрь) булган. Казанда Зәңгәр мәчет мәдрәсәсендә укып, мулла булгач та, Казан белән галякасын (*элемтәсен*) өзмәгән. Шул вакыттагы, казанлы һәҗүче шагыйрь «Кәрим Хафиз» белән һәрвакыт шигырь белән моназарә (*бәхәсләшә)* һәм мөнакашә кылыша (*сүз көрәштерә*) торган булганнар. Мәшһүр шагыйрь вә язучы Гали Чокрый белән дә гасырдаш булып, шулай ук шигырь белән көч сынашканнар. Аның һәҗүви шигырьләре күбесенчә бик садә татарча язылган. Кулымда бу затның байтак шигырьләре, нәзым белән

язылган хатлары бар. Кирәкле материал җыелып беткәч, бу кеше хакында аерым бер мәкалә язарга өмет итәм *(Г. Рәхим искәрмәсе)*. Г. Рәхим бу кеше хакында 1929 елдагы «Безнең юл» журналының 9–10 санында «Крестьян шагыйре (Вәли Җиһаншин)» исемле мәкаләсен бастыра.

9. Монда сүз мәгърифәтче, педагог, нашир Исмәгыйль Гаспринский (1851–1914) хакында. Чөнки ул «телдә, фикердә вә эштә берлек» нигезендә Россиядәге барлык төрки халыкларны берләштерү идеясен күтәрә.

Текстны басмага әзерләүче, искәрмәләрне язучы

Хөснетдинова Гөлназ Азат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре